

розряду людей особливих, що ще раз вказує на народнопоетичні джерела образу кобзаря в творчості П.Куліша, зокрема в "Чорній раді", де він зображений як Чоловік Божий" [6, 106].

Божий чоловік, будучи дуже набожним, найчастіше співає церковні псалми, у розмовах проповідує суворі норми моралі, спонукаючи слухача замислюватись над сенсом свого життя. "Співаючи пісню, до серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить" [2, 25].

Отже, зображаючи кобзаря XVII ст. Куліш наслідує риси сліпця-бандуриста XIX ст., підпорядковуючи його образ чітко визначеним власним творчим завданням.

Таким чином, козацькі звичаї у романі "Чорна рада" П. Куліша – то не прості етнографічні замальовки, що копіюють оригінал, а художні узагальнення, вираження морально-етичних норм козаків. Уведення письменником тих узагальнень та виразних і характерних звичаєвих деталей у текст роману можна трактувати як своєрідний творчий засіб, який формує заданий історичний колорит, текстуальне тло "Чорної ради". Цей засіб можна розглядати як важливий компонент структуризації тексту роману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мітосек З. Теорія літературних досліджень / пер. з польськ.: В. Гуменюк. – Сімферополь: Таврія, 2005. – 408 с.
2. Куліш П. Чорна рада. – К.: Веселка, 1990. – 256 с.: іл.
3. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – К.: ВД "Стилос", 2004. – 308 с.: іл.
4. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абриси, 1994. – 255 с.
5. Бандура О. Вивчення роману П. О. Куліша "Чорна рада" Хроніка 1663 року" // Українська мова і література в школі. – 1992. – №11-12. – С.21–25.
6. Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. Статті та дослідження. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 120 с.
7. Ілюстрована енциклопедія України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / Авт. тексту О. Кучерук. – К.: Спалах ЛТД, 1998. – 216 с.: іл.

УДК 821.161.2:82-3"18"

МІКРОПОЕТИКА ДУХОВНОСТІ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДРАМАТУРГІЇ XIX СТОЛІТТЯ

Ковпик С. І., к. філол. н., доцент

Криворізький державний педагогічний університет

У статті досліджено на рівні мікропоетики духовність козацтва в драматургії XIX століття. На рівні мікропоетики розглянуто особливості монологів, діалогів як форм вираження духовності козацтва. Визначено типи реплік, прийоми творення образів козаків в українській драматургії XIX століття
Ключові слова: мікропоетика, духовність, козацтво.

Ковпик С.И. МИКРОПОЭТИКА ДУХОВНОСТИ КАЗАЧЕСТВА В УКРАИНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ XIX ВЕКА/ Криворожский государственный педагогический университет, Украина.

В статье исследована на уровне микропоэтики духовность казачества на материале украинских пьес XIX века. На уровне микропоэтики рассмотрены особенности монологов и диалогов как форм выражения духовности казаков. Определены типы реплик, приёмы создания образов казаков XIX века.

Ключевые слова: микропоэтика, духовность, казачество.

Kovpik S.I. MICROPOETIC SPIRITUAL KOSATSWO IN UKRAINIAN DRAMATURGY XIX c. / Kryviy Rig State Pedagogical University, Ukraine.

In the article investigates spirituality work of dramatic: especially micro-and macro poetics – as problem. The syntagma principle (micro poetics) to give possible devoted spirituality dramatis personae's concrete.

Key words: micropoetic, spiritual, kosatswo.

На думку В.Шевченка, «Козацька тема посідала особливе місце в драматургії 40-60-х рр. XIX століття. Її розкрито в п'єсах Я.Кухаренка «Чорноморський побут на Кубані», С.Гулака-Артемовського

«Запорожець за Дунаєм», Д.Старицького «Послідній кошовий запорожський». У перших двох творах органічно поєднуються гумор і героїка, реалістичні характери і романтичний ідеал запорізької волі» [10, 619].

Так, п'єса Я.Кухаренка «Чорноморський побит» або «Чорноморці» з'явилася в 1836 році, а пізніше, під назвою «Чорноморці», її пристосував до театру М. Старицький.

В. Шубравський у передмові до хрестоматії «Українська драматургія XIX століття. Маловідомі п'єси» зазначав, що тема і сюжет цієї п'єси дуже близькі до «Наталки Полтавки» І.Котляревського та «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка» [7, 19]. Проте він не звернув уваги на те, що у творі дуже добре розкрито в монологах та діалогах духовність козацтва.

«Мала енциклопедія: Українське козацтво» так тлумачить поняття «чорноморці»: «Серед запорожців назва козаків, що повернулися з походу на Чорне море. Цією назвою відзначався їх особливий статус загартованих та хоробрих воїнів. У цьому значенні термін «чорноморці» використовувався радше як епітет і в більшості випадків уживався персоналіфіковано» [9, 644].

У представленні дійових осіб Я. Кухаренко вказує на те, що Іван Прудкий просто козак, а Кабиця «козак, Незаймаївський курінний» [7, 268].

Про похід козаків інформує свою кохану козак Іван, репліка якого виражена незакінченим реченням такого типу: «Підемо з товариством за Кубань, чи не роздобудемо чого...» [7, 271]. Парубок не розкриває перед своєю коханою справжню мету походу, тобто вміє «тримати язик за зубами».

Іван повідомив дівчині про те, що має хрещеного батька, сотника Тупицю, який благословив парубка в похід. Більше того, сотник Тупиця для Івана як рідний батько. А ще цей чоловік має неабиякі здібності, за що його вважають характерником: «Він мені той же рідний батько і чоловік у всьому тямущий: чи ружа спортить, або направить, від кулі, від гадюки, уроків, заговорів, від любовців, не любовців, сказано – характерник» [7, 272]. Така характеристика з вуст молодого козака свідчить про те, що цей тип козака користувався повагою та захопленням у молодшого покоління козаків.

Перед походом Тупиця дав таку настанову Іванові: «Та й ти, сину, не сумуй, мов собака в човні, а як трапиться тобі оце за Кубанню, то воюй добре, щоб вражих черкес оджахнути...» [7, 275]. І знову репліка Тупиці виражена незакінченим реченням, тобто апосиопезою, яка використана з метою підсилення неможливості передати словами всю глибину думки та схвильованість мовця. Крім того, у репліці старого козака використано образне порівняння «...не сумуй, мов собака в човні», що надає мовленню дійової особи образності.

У наступній репліці Тупиця інформує Івана і Марусю про те, що він йде до козаків, щоб за всіма козацькими звичаями «з ними почурукати» [7, 275]. Тобто старий сотник шанує козацькі звичаї й традиції, вміє добрим словом вплинути на людину, настановити її на добротворення.

Пишається козацькою славою і козак Іван, який дуже добре знає ціну всіх перемог козаків, цінує козацьке побратимство, а тому навчився довіряти своїм побратимам: «Він нам поміч і защита! З ним ми і під Очаків ходили, Березань взяли, Шмаїлів, – тим собі й землю Чорноморську здобули. А то що ж би було, якби на війну не ходили?» [7, 276]. У цій репліці Іван розкриває своє призначення воїна через систему самозапитань.

Іван у репліці-роздумі висловлює своє захоплення козацьким життям: «Славне життя козацьке! Як сів на коня, та і ввесь тут; де схотів, там і став. Ех, коли-то я діжду того щастя!...» [7, 278]. Репліка виражена реченнями окличного типу, які передають настрій козака та його прагнення бути щасливим тільки серед козаків.

У ремарках до реплік козака Кобиці Яків Кухаренко використовує прислівник «по-козацьки» для того, щоб підкреслити колишню приналежність старого Кобиці до козацтва та його обізнаність із звичаями козаків: «Сяду лиш тут по-козацьки, та вип'ю хоть сам горілки, та заспіваю запорізької пісні, щоб не так сумно було. (Сидя долі по-козацьки, вийняв пляшку з кишені, одіткнув). Отакечки без затички! (Виймає чарку). Оце ж і чарка! (Наливає, випиває і співає» [7, 293]. Тобто цей козак із знанням звичаїв козацьких випиває горілки і співає пісню, для того, щоб забути своє горе.

Таким чином, у п'єсі Я.Кухаренка «Чорноморський побит» за допомогою інформативного прийому розкрито внутрішній світ українського козацтва. У репліках старших козаків переважають речення з апосиопезою, у яких частіше всього згадується добра слава козацтва, їхні подвиги. Для того, щоб індивідуалізувати мовлення козаків, автор вводить образні порівняння. А в репліках молодого козацтва переважають речення окличного типу, які підкреслюють особливе емоційне піднесення молодого покоління.

Наступна п'єса С.Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» теж розповідає про особливих козаків – чорноморців. У представленні дійових осіб автор вказав, що Андрій «молодий козак, чорноморець» [8,

130]. По-особливому розповідає про похід чорноморців на яничар старий козак Іван Карась, який був у пластунській паланці. Бій для старого Карася проти арнаутів запам'ятався тим, що тоді загинуло багато його побратимів, про яких він пам'ятає й донині: «Микола Глек!...Данило Лебеденець... А Петро Очерет!» [8,140]. Саме Петро Очерет у пам'яті Карася запам'ятався тим, що він закрив молодого султана «широкими грудьми» [8, 140]. Дотримуючись принципів козацької моралі, старий Карась після загибелі свого побратима взяв на виховання його дочку Оксану, що характеризує його як високодуховну людину.

Дух козацтва дуже добре розкрито в монологах та діалогах п'єс М.Костомарова «Сава Чалий» та «Переяславська ніч».

Так, у самій п'єсі «Сава Чалий» (1838) М. Костомаров уже на першій сторінці звернув увагу читачів на те, що з-поміж інших козаків молодий Сава Чалий вирізнявся вже тим, що він «гетьманський синок», хоча за такого сина батькові козаки не раз щиро дякували: «На славу собі і нам вигодував ти сина, пане Чалий! Голінний молодець! Ще й тридцяти літ нема йому, а вже дві пісні співають про його...» [4, 173].

Проте самовпевненість молодого Сави дуже яскраво проглядається уже з перших реплік. Так, коли про його подвиги заспівали пісню, він заявляє перед старшинським козацтвом: «Сава знатиме, що робитиме!» [4, 173].

Під час обговорення кандидатури гетьмана Ігнат Голий спочатку пропонує Саву Чалого і робить акцент на таких його рисах, як «...хоробрий, сміливий та славний» [4, 175]. Але попри це мудрі козаки бачать і те, що Сава сердитий та самовпевнений. Саме такі риси характеру їм не до вподоби.

Сава визнав, що його не вибрали гетьманом тому, що в нього «...норов нехороший» [4,178], але це не ослабило його образи на батька та козацтво.

На поведінку Сави вплинуло й те, що він вирізняється з-поміж інших козаків і неабиякою вродою («...по нім не одна дівчина уздыхає...» [4, 183]), а тому Катерина (кохана Сави) вбачає в ньому лише те, що «...він добрий, вірний, моторний, його хвалять, його славлять» [4,184]. Тобто за допомогою прийомів інохарактеристики автор вибудував тип поведінки й характеру козака.

Особливо високо вона цінує його вірність, оскільки знає, що його хотіли одружити з «великими паннами», а він відмовився. А головне для дівчини – це те, як «...він сам сказав, що її не покине!» [4, 185]. Тобто Катерина довіряє козакові Саві на слово вже тому, що він сам сказав такі слова: «... Хай Бог того покине, хто свою кохану покидає!» [4, 186].

Батько Сави, дізнавшись про те, що син хоче зрадити батьківську віру, апелює до пам'яті козаків і благає, щоб вони не вбивали його сина, адже колись Сава «...був такий хоробрий і такий приязний і до віри, і до людей» [4, 200]. Саме ці риси, на думку Петра Чалого, привертали до сина оточуючих.

Тай й низове козацтво, як його не переконував Ігнат у тому, що Сава Чалий зрадник, довго стояло на тому, що Сава «... все ж таки чоловік добрий» [4, 202].

Отже, саме представлені тут риси характеру Сави Чалого визначили і тип його поведінки в побуті, і цілі його діяльності в битвах і загалом у суспільстві. А оскільки в характері Сави поєдналися надто контрастні риси, такі як приязнь і ненависть, доброзичливість і злопам'ятство, вірність жінці і підступна зрадливість у ставленні до віри й козачої громади, щирість думок і честолобні поривання до влади – усе це разом і визначало повний суперечностей (парадоксальний) тип його мислення, призвело його, керівника маси людей, до неминучої трагедії, твердить автор.

На відміну від Сави Чалого, Ігнат Голий – козак компанійський. Він уміє грати на бандурі, кмітливий і веселий, здатний, коли потрібно, й пісню заспівати.

Недаремно мати Катерини намітила саме його собі в зяті. Він, на її думку, «...чоловік важний, ще із старших...» [4, 183]. Бажання Ігната помститися Саві за те, що той у нього «...відняв невісту» [4, 192] поступово ставало домінуючим у його поведінці. Іноді саме мстивість і злобливість стали переважати в цього чоловіка над розумом й визначати тип його поведінки серед козацтва. Через помсту він убиває й Катрю, яку нібито кохав, коли та відмовляється з ним «любитися», тобто мстивість, безпощадна, злобливість – це ті риси, які на думку автора, визначила тип поведінки цієї дійової особи і в колі побратимів, і в суспільстві.

Особливі риси характеру Петра Чалого теж помітно виокремили його з-поміж козацтва. Цей представник козацької старшини став гетьманом через те, що був розсудливим, толерантним, хоробрим та мудрим чоловіком. Козаки обрали його ще й тому, що він «... добрий з усіма» [4, 189]. Та попри все це батьківські почуття взяли верх над обов'язком гетьмана тоді, коли над сином-зрадником нависла загроза козацької розправи – це підірвало його авторитет серед козацтва.

Отже, М.Костомаров на прикладі Петра Чалого показав, що над особливими рисами державного керівника батьківські почуття взяли верх, і це визначило тип поведінки й характер громадської

діяльності – він віддав перевагу батьківським почуттям, і, відповідно, почав прости перед козацтвом за честолюбного сина, втративши авторитет гетьмана.

Таким чином, у трагедії “Сава Чалий” такі особистості, як Сава Чалий, Ігнат Голий та Петро Чалий мають цілі комплекси таких особливих рис характеру, які визначають їхню поведінку в побуті й у суспільстві і вирізняють з-поміж інших. Усі ці риси за певних умов та обставин виокремлюють цих дійових осіб серед інших.

В історичній “трагедії” “Переяславська ніч” (1841) заслуговує на увагу поведінка козака Семена Герцика, який уміє прощати і не схильний до помсти через особисті образи. Так, він, дізнавшись про те, що Марина не кохає його, а кохає ворога, прохає її брати, аби той не страчував сестри та її обранця, бо хоче їй щастя:

*І я із їм тебе прохати хочу.
Він правду каже – нащо гріх нам брати
На душу ? Бог оп’ять за се скарає [4, 267].*

Саме ця риса характеру й вирізняла Семена з-поміж інших козаків. Він зумів, не вагаючись, виставити себе перед побратимами на глум за те, що, просив простити священника жінку, з одного боку, а з іншого, продемонстрував уміння бути великодушним, чого бракувало і православним, і католикам під час кровопролитних війн.

У Семена Герцика помітною й особливою є одна визначальна риса – вміння прощати, яка зумовлює його подальшу поведінку з-поміж інших.

У драматичному уривку “Украинские сцены из 1649 года” М. Костомаров змалював Б. Хмельницького в розмові з представниками козацької старшини та деякими поляками під час відвідувань Золотих воріт.

Тут Б. Хмельницький виявив толерантність, продемонстрував вміння реально оцінювати свої заслуги перед Україною. У розмові з козацькою старшиною він вимагає: *“Пане полковнику ! Пане полковнику ! Чи ви пошалили сьогодні, панове, що наперед старшого суєтесь та у мене одвіт з голови вибиваєте ?”* [4, 279].

Більше того, він постійно звертається до народної традиції, наголошуючи, що *“У нас з старовини так водилось, що гостя спершу нагодують, а потім вже розпитують: відкіль він і по що прибув”* [4, 279]. Тобто він знає й дотримується звичаїв та традицій.

Саме тому Б. Хмельницький суворо дотримувався принципу поваги до людей різних конфесій і обрядів. І тоді, коли він сидів за столом із представниками різних віросповідань, дбав про те, щоб у розмові вони не ображали один одного, і тоді, коли ксьондз Леонтовський спробував відстоювати пріоритет католиків над православними, він йому нагадав: *“Пане ксьондзе ! Я тут господар. Утретє і останнє кажу вашій милості мовчати !”* [4, 282]. Репліка гетьмана виражена односкладними реченнями окличного типу, що передає емоційне піднесення гетьмана, його вміння бути небагатослівним.

Б. Хмельницький умів словом вплинути на своїх помічників навіть тоді, коли вони переходили межі: *“Тихо ! Пане полковнику ! За кривду, що учинив еси панові ксьондзові, повинен еси пробачення прохати або виходити зараз з хати”* [4, 283]. Репліка розпочата прислівником способу дії «тихо», який вказує на те, що гетьман вимагає від підлеглих особливої слухняності й поваги до себе.

Отже, усе це ще раз підкреслює те, що керівник держави вмів бути сильним і мудрим, виваженим і передбачливим при вирішенні тих чи інших проблем. Таким чином, саме в діалогах найкраще розкриває гетьман свої думки, наміри, плани, позиції, кінцеві цілі й мету своєї діяльності.

Б. Хмельницький поводить себе перед ворогами з почуттям достоїнства і різко застерігає їх: *“...Не Павлюк я вам і не Острянин ! Я наперед знаю ваші комісії. Виверну я вас. Всіх ляхів догори ногами і потопчу так, що будете під моїми ногами, а наостаток вас цареві турецькому у неволю оддам”* [4, 286]. У репліці Богдана Хмельницького значно переважають речення окличного типу з елементами погрози, передбачень. Завдяки такому протиставленню *«Не Павлюк я вам і не Острянин !»* можна визначити, що гетьман Хмельницький, знаючи всі прорахунки своїх попередників, принципово по-новому встановлював зовнішні зв’язки, демонстрував перед ворогом міць духу козацького гетьмана.

Так само впевнено, відверто й прямолінійно він міг сказати про свою владу: *“Я собі лихий, малий чоловік, але мені так Бог дав, що тепер єдиновладний самодержець руський”* [4, 287]. Саме так він говорив для того, щоб різким словом примусити ворогів поважати українське козацтво. Прийом самохарактеристики допомагає краще читачеві проникнути у внутрішній світ цієї дійової особи.

Гетьман виявив особливу стійкість у вирішенні питання про полонених поляків. Він хотів використати їх як гарантію спокою України. А тому, як не намагалися умовити його польські посланики аби він їм видав бранців, але Хмельницький стояв на своєму: *“Я їх пущу тоді, коли мені жодної заціпки не буде од ляхів, і тепер би навіть пустив би їх, бо я чоловік милосердний: але панове ляхи хочуть виманити у мене своїх*

братів на те єдино, щоб безпечніше наступити на нас” [4, 289]. Тобто він наперед прораховував і обдумував кожен свій крок, оскільки будь-яка його помилка могла дуже дорого коштувати Україні.

Будучи справедливим, Б. Хмельницький на докори польського посланця Мясковського про те, що козаки занадто лютують та знущаються над ляхами, різко й однозначно відповів: *“Не казав я неповинних забивати, але тих, котрі над вірою православною знущалися...”* [4, 289].

Отже, в уривку драматичному “Украинские сцены из 1649 года” М. Костомаров акцентував увагу на таких визначальних рисах характеру Б. Хмельницького, як справедливість, далекоглядність, поважність, впевненість, доброзичливість, відчуття міри, рішучість, стійкість та інші. Саме таким повинен бути, на думку автора, керівник держави.

І якщо для більшості тодішніх драматургів історія козацтва та України бачилися переважно героїчними й романтичними, то для П. Куліша історія козацтва стала своєрідним плацдармом випробувань його суб’єктивно-особистісних ідей, роздумів та сумнівів; його правдивості й об’єктивності як письменника-історика.

Саме цією духовною неоднозначністю забарвлені й основні події п’єси «Байда, князь Вишневецький», але більшість дій і вчинків Байди подається однозначно – високодуховною. Наповнивши твір досить великою кількістю монологів, “слів убик” і ремарок, які так чи інакше характеризують саме внутрішній світ дійових осіб, і такими численними діями та вчинками персонажів, у яких чітко проглядається добро- чи злотворча спрямованість задумів і намірів дійових осіб, П. Куліш зумів не тільки виявити, а й глибоко та виразно охарактеризувати душі й дух більшості дійових осіб, цілих соціальних спільнот і націй.

Так, говорячи про Дмитра Байду, сам драматург спочатку чітко вказує, що в ньому *“...сидить залогою козацька душа”* [5, 266]. Проте подальше знайомство з внутрішнім світом героя показує, що небезпечний гонор магнатів Вишневецьких, породжений їхнім надвисоким соціальним статусом, не раз проявлявся в роздумах Кулішевого Байди. Одним із доказів та прикладів цього можуть бути слова героя, які він повторює в різних ситуаціях по-різному, але з одним і тим же змістом: *«Я – руський князь з Олега й Святослава, / Що Цареградом пишином колотили»* [5, 266].

Стабільність і цілісність душі Байди виявляється і в його ставленні до побратимів. Найближчому з них, Тульчинському, він говорить:

*Про тебе я, Самусю, пам’ятаю
В великій щасті і в тяжкій печалі:
Любов твою в душі твоїй вбачаю,
Як чисту воду в чистому кришталі* [5, 287-288].

Нерідко Байдою оволодіває стан страшного обурення тим, що деякі українці (а ще гірше – волелюбні козаки) підставляють ворогам чи дукам *“...спину під карбачі да таволгу...”*. Тоді душа Байди, *“...мов у морській безодні, / В гіркій печалі й тузі потонає”* [5, 308].

Не цілісним і не завжди зрозумілим постає в душі Байди образ матері, якому він молився ціле життя: то вона наставляє й кличе на подвиги в ім’я України (і для того навіть *“виганяє з хати”*), то боїться відпустити його від себе й хоче обов’язково одружити його, та ще й з двоюрідною сестрою. І все ж саме перед матір’ю Байда розкриває свій найбагородніший і найвищий задум:

*Я збройну хату за Дністром збудую,
Хто б не озався правду боронити,
Всім рівно будуть козаки служити* [5, 360].

У репліці Байди переважають дієслова доконаного виду, які означають дію, яка обов’язково відбудеться в майбутньому, тобто він має високодуховні плани щодо майбутнього козацтва.

Уболівав Байда і за душі козаків, що колись були *“достойниками”*, а потім або пропили свої заслуги й славу, або розмінялися на суто матеріальні статки, і *“через ясир їх невгавуций / Козацькі душі пеклом запалили”* [5, 318]. Більше того, Байда постійно носив у собі *“невиявлену думку”* про те, що у світі буде траплятися багато лиха доти, *“Поки козацтво буде воювати / Мечем та полум’єм, як військо дике”* [5, 321].

Та чи не найвищою ознакою високості й світлості душі Байди є те, що він (як ніхто з персонажів п’єси) глибоко усвідомлює той факт, що для реального творення добра в конкретних життєвих ситуаціях і для породження високого духу добра і добротворення потрібна самовідданість і навіть готовність до самопожертви:

*Дух повен жертви, повен занедбання
Себе самого для добра людського:*

*Нема в людей святішого призвання,
Нема й у Бога луччого нічого!* [5,361].

З одного боку, Байда вміє об'єктивно оцінювати й поважати тих своїх підлеглих, які беззаперечно віддані йому і є його побратимами: *“Я бачив, клоню. Ти справлявся розумно / І се твоя заслуга найславніша / Ти вже мені дев'яту весну служиши...”* [5,281], – говорить герой Тульчинському. І тут же Байда не тільки примушує Ганжу принизливо коритися йому як своєму панові, а й не соромиться нагадати йому про те, що той гетьман: *“вдихнувши живого духа”* (залишившись жити), бо *“...клявсь єси... / ...коритись князеві, як дитина батьку”* [5, 301]. І таких (духовно неоднозначних) вчинків та дій Байди можна навести багато. Уже перші слова героя до його товариша про те, що він не боїться нікого й нічого, навіть смерті, яку він може *“обняти”*, *“жарко поцілувати”*, заперечуються через кілька рядків:

*Чого ж хоробре, рівноваге серце
Злякалося хмурих очей дівочих,
Їх погляду сумного та гнівного ?* [5, 266].

Невпевнений Байда і в тому, що його високі наміри та поривання душевні приймаються й розуміються і рідною матір'ю, і козацькою старшиною, не говорячи вже про велику масу *“низу”*, про яку власне він і турбувався найбільше: *«Моєї болісті, голубко нене, / Козацтво низове не знає звіку»* [5, 268].

Реалізація високих і світлих поривів душі Байди постійно натикалася на найрізноманітніші перешкоди й перепони і поверталася іноді такими несподівано гіркими й страшними наслідками, що йому не раз доводилося жалкувати про сказане чи зроблене. Тому герой у передостанній репліці приходиться до сповна реальної духовної самооцінки:

*Я житиму не тілом, а душею,
Надією великою мою* [5, 370].

Більше того, Байда глибоко переконаний у тому, що в ньому самому міститься і душа його народу: *«...Я молитись мушу / За Україну, за народну душу. / Вона в мені і житиме вівки»* [5, 370].

Отже, маючи високу і світлу душу (прекрасні мрії та надії на добротворче владарювання всією Україною і задуми творити благо Україні, її народові, планування визвольних походів на Польщу й Туреччину і походів та битв за *“Правду”* й *“Справедливість”* на Чорному морі), герой дійсно намагався реалізувати все це в абсолютній більшості випадків свідомо й продумано. Байда намагався всі свої душевні порухи реалізувати в конкретних діях і в такій своїй особистій масштабно-вагомій діяльності, яка могла б дійсно визначити історію не тільки України та Європи, а й цілого світу. Але виключна шляхетна самовпевненість найбагатшого, найвпливовішого дуки України й очевидна (та небезпечна) самодостатність князя-козака, що постійно заводила героя в царину підкресленої зверхності, не дозволили йому виконати свої надзвичайні цілі й можливості – усе те відштовхувало від нього основних виконавців будь-яких задумів і планів, тобто простий народ, низове козацтво з його *“примітивним”*, на думку Байди, гетьманом Андигером.

Не менш складною виявляється й духовна характеристика Ганжі Андигера – постійного, за Кулішем, опонента героя твору, адже душа цього доброго від природи *“здорованя”* сформувалася, на його думку, у багатолікій громаді: *“Я ні батька, ні матері не знаю... я знявся на ноги серед поросят, гусей і телят. Об мене козаки дуки змалку потирали руки; міщане з мене по кушнірнях заткало робили, а пани так, як собака цибулю, любили”* [5,338]. То ж не дивно, що стан напівсвідомої пригніченості не покидав Ганжу ціле життя. Навіть тоді, коли він став гетьманом і міг не тільки пригощати козаків по шинках, а й вирішувати долю цілого народу, сум не покидав його: *«Частуйтесь по простацькому звичаю, / А я чогось душею знемогаю»* [5, 298]. У даній **репліці-побажанні** Ганжі використано дієслово наказового способу, яке підкреслює його схильність до керівництва низовими козаками.

І найбільшим тягарем на душі Андигера висить князь Вишневецький – його повна протилежність: *«Я не такий, як той лукавий Байда: / Не панська в мене – проста, щира правда»* [5, 298]. За допомогою протиставлення як основного вияву прийому самохарактеристики, П.Куліш підкреслив непримеренність двох козацьких ватажків.

І принципи управління Ганжі підпорядковані волі низових козаків: *«Короткий суд у мене, миле браттє: / Чи хочете, то розірвіть на шматтє ./ Чи хочете, то з хати вивождайте...»* [5, 300]. Розділовий сполучник у даній репліці Андигера вказує на відсутність будь-якого іншого варіанту управління козацтвом.

Уперше з'явившись у корчмі *“одягненим нетягою”* і викривши думки простолюдинів та дуки про себе самого, гетьман Андигер висловлює свою чітку позицію щодо простого козацтва і панів: *«Посуньтесь, дукачі, нехай голота / Зо мною поруч за столом сідає»* [5, 297]. У цій **репліці-наказі** Ганжа знову демонструє свої здібності ватажка, вимагаючи від оточуючих покірності.

І ця ж сцена другого акту закінчується влучним авторським повідомленням: “за сценою” голос Андибера “... никне в степовому голосі, перейшовши в купі з музикою в зловіще завивання” [5, 303]. Ця “зловісність” вилилася в четвертому акті не стільки в зрадливому переляку Андибера в битві з турками, скільки в тому, як Ганжа, дізнавшись, що Байда, як і він, у полоні і що Вишневецького також буде страчено, як і його, на гаку, сам попросив: «Коли дозволять / Мені при Байді ката заступити, Готов я з вами брат за брата жити» [5, 368]. Таку репліку можна визначити, як репліку-умову, оскільки вона виражена складнопідрядним реченням з підрядними частинами, які вказують на умову дії головної частини.

Отже, духовність Андибера, на думку автора, це художньо гіперболізовані й гіпертрофовані поривання тієї частини талановитої волелюбної і в той же час гонорової “черні”, якій удалося якось вирватися із моря бруду і бездуховності, та лише частково долучитися до вищих загальнонародних добротворчих задумів і звершень козацтва. А повністю стати високодуховними їм завадили примітивне лакейство й честолюбство вкупі з гонором та невміння бачити весь народ, всю Україну і себе в них як єдине ціле в найвідповідальніші моменти життя держави.

Козаки Хома Пиндюр (“на прізвище Плахта”), Радько Гузор (“на прізвище Турецький Святий”) та інші, свій внутрішній світ розкривають лише в шинку, за келихом оковитої. Так, Радько Гузор, тільки добряче впившись, закликав таких же, як він, козаків-безшабельників узятися “...за лаву та приперти вражих дуків до стіни, так щоб і очі на нас повірячували!” [5, 295]. У тверезому ж стані він змирився зі своїм становищем знедоленого: “та вже ж мушу відбутися панцину” [5, 292]. Хома Пиндюр зізнався, що й він колись мав “...воли і всякий інший добуток” [5, 294], але в тому, що все пропив та програв у кості, не вбачає великого злочину: “Велике диво, що козак пропивсь або в кості програвсь! Зараз і прізвище проложили. То був Хома Пиндюр, назвище старосвітське, поважне, а тут ув одну минуту – на тобі! Зробивсь Хоמוю Плахтою” [5, 294].

Отже, душі цих козаків помітно змізерніли, а дух зниців, оскільки вони керуються переважно приземленими та примітивними своїми потребами, пропиваючи не тільки одяг, а й душу в шинку. З-поміж інших козаків особливо привертають увагу дії та вчинки Костира – “безрукого козака-характерника”. Цей козак спробував застерегти Андибера від небезпечного походу на Царгород: “Раджу я тебе старою головою: на більшу здобич не надься, у Босфор не вганяйся...” [5, 331]. Цим самим Костир прагнув уберегти козацтво від смерті. А тому він підтримав рішення Байди притягти Андибера “до присуду”: “Феську Ганжо Андибере! Озвався єси запорозьким гетьманом, та й запровадив козаків у дияволову пельку, та й погубив народу християнського не десяток, не сотню, да й не тисячу. За оце повинен єси смерті” [5, 332]. Більше того, Костир відхилив пропозицію отаманів прив’язати Андибера “...до цогли та й нехай кожен одважить йому киякою стілько, скільки в кого ваготи на серці” [5, 332]. Він відверто засуджував злостиві наміри Ганжі щодо Байди: “Не збагну твоєї думки, синку. Обидва ви лицарі великі; Байда ж тебе двічі од смерті ослобонив...” [5, 338-339].

Таким чином, перед читачем п’єси постає надзвичайно складна система внутрішніх (душевних) і зовнішніх (духовних) характерів і перипетій. І тому тут потрібне глибоке проникнення в мінливі та неоднозначні цілі героя і його духовного опонента, потрібно вміти ставати й на позиції багатьох представників тодішнього суспільства, і на позиції діячів тодішнього зарубіжного оточення України, щоб зрозуміти такі прості дії шаблонами і такі складні дії словами, підтекстом і навіть згаданими “дволикими” “словами вбік” Андибера тощо.

У п’єсі «Цар Наливай» П.Куліш відтворив дух козацтва 1596 року. Так, Наливайко, за авторським представленням “дійових осіб”, – “гетьман український, наказний гетьмана війська запорозького”, якого “світу правда... без наук” і земля українська давно уже “шукали”:

*Щоб ницаки в своїй лукавій раді
Не надились глумитись над нами... [5, 373-374].*

“Гетьман надвірного козацтва князя Острозького” Хмелецький ще задовго до появи в п’єсі самого Наливайка ставить його поряд з такими національними героями, як Дмитро Байда [5, 376], Підкова [5, 378] та ін. Його представлено в інохарактеристиках не тільки як такого Наливая, що “...зроду оковитої не впився” [5, 379] і не тільки “...тверезого царя п’яницького” [5, 380], а й таким, що з роду Наливайків, котрі могли “князьким народом поза князем править” [5, 381], і таким, котрий народився:

*Щоб там земля горіла, де він ступить,
Щоб світ увесь поперед ним трусився,
Як брови над гарматами насупить [5, 382].*

Тобто автор майстерно готує читача до неоднозначного усвідомлення Наливайка – зацікавлює унікальністю й силою духу героя.

Так, уже в першій багатослівній репліці Наливайко постає і як той, що помстився жорстокому шляхтичеві Калиновському та й “зник як мара” і аж “тепер... об’явився”, і як рівня “екс-гетьману

козацькому королівському” Оришевському, і як ватажок тих багатьох цехів і регіонів козацьких, що були “занедбаними”, а тепер стали визволителями; і як носій пам’яті про славу козацьку (“*Вітає батькова тебе могила...*”, – говорить він про батька Оришевського – “*Байдиного учня*”, котрий побивав “*гординську силу...*” і “*...Запомагав зубоженому козацтву*” [5, 385-386]), тобто про носіїв усіх найвищих і найдостойніших досягнень козацтва українського.

Душа царя Наливайка – це передовсім інтуїтивна “*правда серця*” [5, 388], а потім – глибоко усвідомлене ним бажання визволити Україну й українців як від католицизму, так і від польського поневолення. Загалом саме цим пронизані всі його думки й надії.

Та чи не найяскравіша характеристика душі Наливайка виявляється в його передостанній репліці-зізнанні:

*Я справді цар і буду царювати
Аж поти в Польщі, Русі і Україні,
Поки всі панські замки і палати
Побачать люде в попелі й руїні!* [5, 489].

Це і є його найвища добротворча мрія – соціально визначена ціль його життя, сутність його душі. А оскільки козак – це перш за все дія і діяльність, спрямована на добротворення (дух світлий), дуже рідко – на злоторення (дух чорний), то герой характеризується автором здебільшого добротворчими намірами й вчинками. І висловивши ще на початку п’єси своє розуміння зла і злоторення (напади господаря волоського та польських посіпак; жадібність і підступність Оришевського та інших дуків-шляхтичів, герой твору всі свої словесні дії, дії мечем та дар організатора і полководця намагається підпорядкувати добротворенню в ім’я народу: карає грабіжників із Молдавії, правду доказує “*серцем і рукою*”, перед людьми підносить Байду, як “*Сонце староруське правди*”, примушує багатьох войовничих поляків і передовсім королівських “*посіпак*” постійно стримувати їхню “*зажерливість*”, шанує людей за щедрість, простоту і самовідданість. Звичайно, П. Куліш (як вишуканий гуманіст ХІХ ст.) не міг не відзначити й помітну жорстокість героя, виявлену в процесі помсти за кривди, заподіяні його родині й цілому народові України. Згадки про неї постійно звучать із вуст опонентів Наливайка, хоча всі розуміють, що в умовах і в обстановці подвійного, а то й потрійного гніту українського селянства герой діяти по-іншому не міг. Тобто дух діянь Наливайка однозначно світлий і високий, але інші дійові особи сприймають його далеко неоднозначно.

“*Козацьких отаманів-побратимів*” (Мамай, Колія та Палія) драматург відтворив помітно спрIMITизованими: від спрощеного ставлення до жінок (саме ці козаки називають їх тут “*шерепами*”) до безвільного визнання “*нечепурної долі*” козацтва; і як одухотворених волелюбців та патріотів України (від віри в Бога до віри в силу безсмертно волелюбного духу народу України), і як звичайних “*пиятиків*”. І знову, як і в попередній п’єсі, свій внутрішній світ козацькі отамани-побратими Мамай, Колій та Палій розкривають у шинку.

Так, Мамай жалкує, що “*...погордував паном Язловецьким. Який не є він тепер пан, а в нього ще й тепер мав би кінву доброго пива*” [5, 422]. Він зізнався побратимам: життя “*...осточортіло... з того часу, як мою жінку, мою любку, мою сизу голубку, замучено!*” [5, 424]. І за те, що вороги “*помстились на жінці*”, Мамай “*...хотів помститись на їх жінках, на їх дітях, на родичах на всіх тих, що з ними держаться за руки...*” [5, 424], тобто прагне знищувати зло “*у зародку*” та “*обрубувати корені*” зла. Більше того, цей отаман-побратим добре розуміє: “*Не pomoже Господь милосердний ні Лободі, ні цареві Наливаєві, докіль не візьмуться за руки. Не pomoже всемогутий Творець і козакам на панів да на шляхту поти, поки, подавши собі руки, візьмуться так само і з козацтвом татарським за руки!*” [5, 427]. Мамай поважає звичаї та віру народу, серед якого живе, бо має слов’янські корені: “*...вродився туюмою від руської бранки*” [5, 422], а за час перебування серед козацтва визнав, що “*...ваша віра краща од Магометової! Там провинився по-собачи, дак і вмирай собакою; а тут людина до кінця людиною...*” [5, 433].

Отже, цей персонаж із точки зору духовності представлений невиразно, хоча й висловлює ідеї мирного співіснування та об’єднання козацьких ватажків Наливайка й Лободи навколо ідеї національного визволення українців від ляхів. Наступний побратим Колій, “*б’є себе в груди*” перед отаманами-побратимами за те, що “*...польстився, злочестивий ... на ті гроші, що брати-козаки в недовірків поздобували, потом да кров’ю заробляли...*” [5, 423]. Сам же він визнав, що “*...самі собі, брате, ми провинили. Який нас біс у кабак з військового чатування гнав?*” [5, 425], тобто Колій здатний осмислити й оцінити об’єктивно дії та вчинки не тільки свої, а й побратимів, вбачаючи в них ознаки духовної деградації. Та все ж виявляє слабкість духу, оскільки не може відмовитись від келиха оковитої та покаятися за скоєний злочин перед Наливайком. Палій закликає побратимів: “*Зарубаймо гаспидську Туркеню хоч сокирою-тупицею та пожакуємо заставцину козацьку... У мене з голоду та з жадоби запалав лицарський дух...*” [5, 425], а це свідчить про повну бездуховність намірів цього чоловіка. У цій репліці використано дієслово доконаного виду наказового способу «зарубаймо», яке має усі ознаки злоторення, оскільки воно цілеспрямовує козацтво займатися помстою.

У п'єсі «Петро Сагайдашний» П.Куліш значно більше використав монологів для розкриття душі гетьмана Петра Сагайдачного.

У довгому монологі гетьман ще раз спробував перерахувати всі свої попередні провини й гріхи, за які його душу «Господь карає...» [5, 501]. Але це вже була не стільки сповідь, скільки ще одне відверте визнання причин тимчасового послаблення душевних і духовних позицій і сил героя, після якого мусить настати вирішальний підйом:

*Стій, смерте!...
Нехай ще раз душею закиплю
І помстою свій жаль угоноблю!
Нехай з козацтва не сміються злюки,
Що коло церкви нагрівають руки!*[5, 502].

Інохарактеристика Сагайдачного принципово відрізняється від інохарактеристики героїв попередніх двох п'єс – вони однозначно позитивні.

Таким чином, Петро Сагайдашний весь у благородних задумах, намірах і планах, у цілеспрямованні всіх його «праведних» діянь (як державного лідера) – у нього все (або майже все) спрямовано на добро народу та Україні, на благодійність, на великий «бойовий труд» в ім'я народу і Батьківщини, у житті яких не повинно бути будь-яких серйозних соціальних непорозумінь та протистоянь. Цей гетьман, як і свого часу Володимир Мономах, турбується дійсно про весь народ, про вищу справедливість. Високий дух цього гетьмана став будити те ж саме й у свідомості інших людей, передовсім, – у свідомості його близьких і однодумців.

Ще у 1968 році у статті П.Плющ «Із спостережень над мовою трагедії І.Тобілевича «Сава Чалий» [6] було визначено мовний тип та соціальний діалект п'єси. Проте у даній статті мова не йшла особливості монологів та діалогів як форм вираження духовності дійових осіб, не зверталась у вага на прийоми творення дійових осіб.

П'єса І.Карпенка-Карого «Сава Чалий» з'явилася майже на 50 років пізніше за п'єсу М.Костомарова «Сава Чалий».

У діалозі двох селян Гриви та Медвідя за допомогою прийому інохарактеристики розкрито дух Сави Чалого: «Запорожець, та й запорожець, бра, не кожен з ним зрівняється. Він вчений сильно: учився, кажуть, в Києві у братств. Його й на Січі поважають, там і батько його старий в повазі був» [2,214]. Чоловіки спочатку констатували той факт, що Сава Чалий запорожець, а потім вказали на те, чим він відрізняється від інших козаків, насамперед тим, що він має унікальні фізичні здібності, освічений, а також успадкував від батька повагу козаків до себе.

Щиро і відверто прагне розкрити Сава спрямованість своїх думок перед побратимами: «Тільки перше всього ви знайте повинні й наші думи, і наші сили, щоб зважить все, на що йдете, та щоб не ремствували потім, коли нам буде невдача, бо ждате всього треба» [2, 221]. Він попереджає побратимів про те, що їх чекає, робить гіпотетичні висновки, які представлені у складнопідрядному реченні з умовно-допоустовими сполучниками (коли-бо).

У діалозі з Савою Чалим репліки козацтва позначені узагальнюючим займенником «усі». Репліки, які належать усім, можна розподілити на репліки-ствердження («Слухаєм, слухаєм!» [2,221], «Так, так...» [2,242], «Правда, правда» [2,242]) та репліки-сумнів («Еге... як же воно буде?» [2,222]). Репліка-заклик селянина Медвідя: «**Запалим** зараз все село і двір» [2, 223] цілеспрямовує усе козацтво до дій, що спрямовані на знищення волохів. У відповідь козаки вигукують: «**Запалимо**! Саво, веди нас!» [2,223]. Тобто заклик ватажка отримав схвалення і підтримку серед підлеглих, а те, що діє буде виконана в майбутньому вказує дієслово доконаного виду «запалимо». Серед реплік, які належать натовпу є й такі, що чітко вказують на цілеспрямованість їхніх дій та вчинків: «Гей, до помсти! Нападем на Немирів! Спалим!» [2, 245]. У цій репліці дієслова «нападем» та «спалим» доконаного виду вказують на те, що дія обов'язково відбудеться в майбутньому. А усі три речення окличного типу підтверджують готовність і рішучість козацтва творити зло усім мешканцям Немирів.

Дуже часто в репліках Сави Чалого зустрічаються словосполучення та речення такого типу: «безсилля гнітить душу» [2, 223], «злість і помста палить серце!» [2, 223], у яких розкриваються наміри дійової особи.

Інший тип таких речень і словосполучень, як: «готов і зараз я віддати голову свою за скривджений наш люд» [2, 244], «я **хочу** вмерти так, як лицар» [2,244], «**хочу** я народові бездольному служити – я в тім клянусь...» [2,250] вказують на готовність його реалізувати свої наміри і бажання. А оскільки вони належать до реплік, яка Сава висловлював у діалогах та полілогах, то це є не що інше, як вияв його духу.

У монологі Сави Чалого в останній яві п'єси в ремарках є вказівка на стан, у якому перебуває дійова особа: «...говоре нервно, ніби хоче заглушити тривогу душі...» [2,277]. Стан, який автор називає

«тривога душі» розкривається у словосполученнях: *«Я себе мордую...»* [2,277], а також у вигуках такого типу: *«Ох, ні ! Ох, як мені нудно і на серці трудно !»* [2, 277]. Переважна більшість речень монологу завершуються апосиопезою, що також підкреслює стан душевної тривоги.

Таким чином, аналіз творів української драматургії XIX століття з точки зору мікропоетки їхніх думок, намірів, задумів, планів, дій, вчинків показав, що в п'єсах Я.Кухаренка «Чорноморський побит», С.Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» внутрішній світ козаків-чорноморців розкрито за допомогою інформативних прийомів.

У репліках старших козаків переважають речення з апосиопезою, у яких частіше всього згадується добра слава козацтва, їхні подвиги. Для того, щоб індивідуалізувати мовлення козаків, автори вводять образні порівняння. А в репліках молодого козацтва переважають речення окличного типу, які підкреслюють особливе емоційне піднесення молодого покоління, їхню запальність.

А в історичній «трагедії» «Переяславська ніч» М.Костомаров у діалогах найкраще розкрив внутрішній світ (думки, задуми та наміри) гетьмана Хмельницького.

У драмованій трилогії П.Куліша у репліках таких козацьких ватажків, як Ганжа, Хмелецький, використовуються дієслова наказового способу. Монологічне мовлення переважає над діалогічним в останній п'єсі драмованої трилогії «Петро Сагайдачний», що свідчить про наміри автора заглибитися у внутрішній світ дійових осіб.

У п'єсі І.Карпенка-Карого «Сава Чалий» дійові особи ведуть діалог не лише між собою, а дуже часто із самими собою. Внутрішнє мовлення більшості дійових осіб п'єси позбавлене «власне характеристик», «самохарактеристик», «самоаналізу». У діалогах дійових осіб Сави та Гната використовується пауза для загострення драматичної дії.

А в репліках, які об'єднанні узагальненим займенником «усі» патетичні речення зустрічаються тоді, коли звучать заклики до руйнації, помсти та насильства. У репліках Сави переважають дієслова такого типу, як: «хочу», «буду», які вказують на готовність реалізувати його наміри й прагнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Український театр: хрестоматія. – Ч. II. (від початку до перших років XX ст.) / О.Білецький, Я. Мамонтов. – К.: Мистецтво, 1941. – С.64-89.
2. Карпенко-Карий І. Твори: у 3-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1985. – 351 с.
3. Козлов А. Зародження і розвиток української драматургії: Навчально-методичний посібник / А.Козлов, Р.Козлов. – К.: Освіта, 1998. – 134 с.
4. Костомаров М. Твори: у 2-х т. – Т.1: Поезії. Драми. Оповідання. – К.: Дніпро, 1990. – 538 с.
5. Куліш П. Твори: у 2-х т. – Т.1: Поеми. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1998. – 752с.
6. Плющ П. Із спостережень над мовою трагедії І.Тобілевича «Сава Чалий» / І.Плющ // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С.61-67.
7. Українська драматургія XIX століття. Маловідомі п'єси. / Вст. ст. та підготовка текстів В.Шубравського. – К.: Держлітвидав, 1958. – 428 с.
8. Українська класична комедія. – К., 1954. – С.129-155.
9. Українське козацтво: мала енциклопедія / Ф.Турченко. – К.: Генеза – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672с.
10. Шевченко В. Художня література українська про козацтво / В.Шевченко // Українське козацтво: мала енциклопедія / Ф.Турченко. – К.: Генеза – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.616-623.